

1. Susan Martha Kahn *Reproducing Jews: A Cultural Account of Assisted Conception in Israel*

Duke University Press. 2000. 223 pages.

2. Susan Sered *What Makes Women Sick: Maternity, Modesty and Militarism in Israeli Society*

Brandeis University Press. 2000. 191 pages.

.1

ספרה של סוזן קאן עוסק בפן מעניין של הדיון, המתמשך והמורכב, על־אודות השלכותיהן התרבותיות, החברתיות, הפוליטיות והמוסריות של טכנולוגיות רבייה, ובתנאים לא־מוצן של טכנולוגיות אלה ולהטמעתן בסדר הרבייתי והשְׁאָרוֹתִי הקיים. הספר מבוסס על מחקר אתנוגרפי שנערך בישראל בשנים 1995–1997. הממצאים מבוססים על ראיונות עם נשים וזוגות תוך כדי טיפולי פוריות, וכן עם רופאים ועובדים נלווים, במרכז ירושלמי לטיפולי פוריות. כמו־כן נערכו ראיונות עם רבנים ופוסקים המשמשים פוסקי הלכה וקובעי מדיניות בממסד הדתי והפוליטי הישראלי, וכן נבחנו מקורות הלכתיים שעל בסיסם נעשו הפסיקות. לבסוף נבדקה המדיניות הרשמית כלפי סוגים שונים של טכנולוגיות רבייה, ונבחנו השיחים הציבוריים המתקיימים בישראל בסוגיות אלה. קאן התמקדה במיוחד בארבע טכנולוגיות רבייה: הפריה מלאכותית, הפריה חוץ־גופית, תרומת ביציות ופונדקאות.

הציווי הרבייתי, טוענת קאן, הינו עיקרון מרכזי בתודעה ובהגדרת ההשתייכות הקולקטיבית והזהות האישית בקהילה הישראלית היהודית. ציווי זה מוטמע פוליטית, היסטורית ודתית תוך התייחסות להמשכיות הקולקטיב היהודי והלאומי ולאיום המתמשך על המשכיות זו. קאן טוענת שצווים משולבים אלה לגבי המשכיות הקולקטיב היהודי ניוונים ומתוקפים בשיחים רווחים על מקורותיו של האיום להמשכיות זו. בין שיחים אלה היא מציינת את שיח "האיום הדמוגרפי", את שיח "האיום הקיומי" ואת שיח "המחויבות ההיסטורית לאחר השואה" כשיחים מרכזיים המתווספים למצווה הדתית של "פרו ורבו". לטענתה, הקשר חברתי־פוליטי ותרבותי זה מסביר את הפתיחות, הנכונות, המהירות וההיקף שבו אומצו טכנולוגיות הרבייה בישראל. נוסף על כך הן נתמכות גם על־ידי מדיניות ציבורית מאפשרת, גיבוי כספי מלא של המדינה, ומאמץ פרשני עקבי ומתמשך של הממסד הדתי לשם מתן הכשר לשימוש בטכנולוגיות אלה, ובעיקר לילדים ש"יווצרו" באמצעותן.

ביחס לטיעון הרווח בדבר האיום המפרק הגלום בטכנולוגיות אלה – על "הסדר המשפחתי", על "מוסד האימהות", על הגדרת מקורותיה ומהותה של האימהות, על יחסי השְׁאָרוֹת ועל הנורמלי והטבעי בסדר הרבייתי – אומרת קאן, בהתבסס על ממצאיה: ההחדרה והשימוש בטכנולוגיות רבייה חדשניות לחברה מסורתית, תומכת־לידה, שבה נישואים נשלטים על־ידי הממסד הדתי, מייצרת בהכרח דרמה חברתית מורכבת. שהרי טכנולוגיות אלה מאתגרות גישות מושרשות כלפי הקשר המובן מאליו בין נישואין ורבייה. המקרה הישראלי

הינו אפוא יוצא־דופן גם בהקשר זה, ומעלה שאלות לגבי המאמץ הבלתי־נלאה של הממסדים הדתי והחילוני כאחד לנסח הסדרים הולמים לשימוש בטכנולוגיות אלה.

מעקב אחר מאמץ זה חושף לפני העוקב נקודות הלימה והסכמה רבות בין ההלכה היהודית לעמדה ולחקיקה החילונית הליברליות. מפתיעה במיוחד ההסכמה וההלימה בין העמדה ההלכתית והעמדה החילונית לגבי הענקת הזכות לנגישות לטכנולוגיות ולשירותים הנלווים לנשים לא־נשואות. (ע' 85)

לדעת קאן, אפסור זה של אימהות לא במסגרת נישואים, בחיבורו לתפיסה היהודית ההלכתית לגבי יחסי שארות, חותר ומאתגר את הגישה (העמדה, ההשקפה) המקובעת שנישואים הינם המסגרת הבלעדית לרבייה ולהולדה. בהקשר זה קאן מוסיפה: "שינוי המיקום של ההתרחשות הרבייתית, מן הפרטי אל הציבורי ומהזוגי אל המרפאה, מחייב שינוי לגבי ההגדרות והמשמעות המיוחסת ליחידה המשפחתית ולמעמדה ומקומה בתהליך הרבייה." שאלות ותובנות אלה מחייבות מעקב אחר תהליכים עתידיים בתורה הישראלית היהודית.

מאידך גיסא ובמקביל, תוך שהיא מנתחת את התמודדותו של הממסד הדתי היהודי עם ערעור הקשר בין רבייה לזוגיות ממוסדת בנישואים, ותוך שהיא בוחנת את ה"משא־ומתן" שרבנים מזרמים שונים מנהלים עם המקורות ההלכתיים לגבי מתן ההכשר לשימוש באמצעי רבייה אלה, קאן חושפת את הבעייתיות במעמדו של האב או במעמד האבהות בהקשר הרבייתי ההלכתי, ואף יותר מכך, את הבעייתיות הנעוצה במתן הכשר לעובר ולילד העתידי במנותק מן ההקשר האבהי.

בהמשך קאן בוחנת את הבעייתיות בהגדרת האימהות וביוהויה של האם, כפי שהיא נחשפת בהתמודדות ההלכתית עם הטכנולוגיה של תרומת ביציות ופונדקאות. קאן מצביעה על השילוב המורכב בין הגנטי לבין ההריוני, כבסיס העולה מפסיקתם של הרבנים ומהתדיינותם לגבי תרומת ביציות ופונדקאות.

כחוקרים רבים אחרים הבוחנים את דפוסי ההתמודדות של חברות שונות עם החדרתן של טכנולוגיות חדשניות, גם קאן מצביעה על כך שהתמודדות זו חושפת ומעלה מבנים תרבותיים עמוקים שאינם חלק מהמובן־מאליו המקובל. במקרה הישראלי היא עושה זאת לגבי הממסד הדתי היהודי, ומצביעה על מגוון האפשרויות הטמונות בהתמקדות בתהליכים אלה ובחשיפתם ל"עינים הבוחנות" של חוקרים עתידיים.

בעוד שקאן מיטיבה לתאר התמודדות זו של הממסד הדתי היהודי, היא מותירה את השדה והמרחב החילוניים בלתי־חשופים ובלתי־מטופלים כמעט. נכון אומנם שהשאלות המסקרנות במיוחד והמאתגרות תיאורטית הן אלה המתייחסות לממסד הדתי ולאוכלוסייה הדתית והחרדית בישראל, שאימצו את הטכנולוגיות האלה בהתלהבות בלתי־מסויגת. אולם בפרסומה זה קאן משאירה ללא מענה את השאלות שהעמידה בפתח ספרה גם לגבי המגזר החילוני. ניתן לקוות שיימצאו החוקרים שיהיו מעוניינים למלא תסר זה ולפקוח את עיניהם כמו גם את עינינו בסוגיה זו. שאלות נוספות שנותרות ללא מענה נוגעות בהקשר המגדרי של תהליכים אלה, והן מנוסחות בעיקרן כשאלות לחוקרים ולמחקרים עתידיים.

קאן מונה שאלות אחדות שהיא רואה אותן כמתבקשות מממצאיה לגבי תהליכי ההטמעה המהירים של טכנולוגיות הרבייה בישראל, לגבי היקפם המתרחב של המרכזים לטיפול פוריות ולגבי גידולה המתמיד של אוכלוסיית המטופלות: האם חלופה זו של הפריה תחולל שינוי בהתייחסותן של נשים ישראליות למוסד הנישואים? האם היא תניב התייחסות שונה אל הגוף, אל האימהות ועוד? על שאלות אלה ניתן להוסיף עוד רשימה ארוכה של סוגיות שראויות לבחינה בהקשרן הישראלי ואשר יש בהן אתגר לחוקרים ישראלים.

ספרה של קאן מהווה תרומה חשובה לכמה תחומים של העשייה האקדמית הסוציולוגית-האנתרופולוגית בישראל. תרומה זו חשובה לחשיפתו ולהבהרתו של פן נוסף בהתמודדותו של הממסד הדתי בישראל עם הפוסטמודרני ועם הטכנולוגי, והיא חשובה לתיאור ולניתוח של ההתייחסות וההטמעה של טכנולוגיות חדשות, במיוחד לכלל העוסקים בבעייתיות של טכנולוגיות רבייה ובהקשריהן התרבותי, הפוליטי והמגדרי. הספר כתוב בצורה קריאה, שוטפת ומרתקת.

2.

סוזן סֶרְד פותחת את ספרה באמירה שהספר כולו עוסק בבנייתם ובתיקופם של טיעונים שנועדו לתת הסבר לעובדה הבאה: "Israeli women are sicker and die younger than their counterparts in other Western countries". סרד מצהירה כי ספר זה נועד לחשוף את הפרקטיקות התרבותיות שמשפיעות, במישרין ובעקיפין, על מצב בריאותן הבעייתי של נשים בישראל.¹

סרד מתמקדת בספרה בשני טיעונים מרכזיים להסברת התופעה של שיעורי תחלואה גבוהים במיוחד בקרב נשים יהודיות בישראל: הראשון, הכללי, טוען כי כל מבנה מגדרי פטריארכלי משפיע לרעה על מצב בריאותן של נשים; והשני גורס כי הדפוס הפטריארכלי הישראלי היהודי משפיע על מצב בריאותן של נשים יהודיות בדרכים ייחודיות.

לשם בניית הטיעון השני בחרה סרד להתמקד בסוגיות ובמוסדות ישראלים ייחודיים, כגון: עידוד הילודה, הנורמליזציה של מרכיב הצבאיות בסדר החברתי ובשיח הישראלי, והמיסוד הפוליטי של מעמד הרבנים והרבנות; כל זאת במובחן מטיעונים העוסקים במחיר הבריאותי של כפל התפקידים הנשיים – תעסוקה ומשפחה – שהרי כפל זה משפיע על בריאותן של נשים באשר הן, ולא רק בישראל.

טיעונה המרכזי של סרד הוא שמצב בריאותן הירוד והבעייתי של הנשים בישראל הינו תוצר ישיר ועקיף של פרקטיקות ואידיאולוגיות מגדריות מפלות, ומהווה מרכיב נתון בפרויקט המגדרי הישראלי. עוד היא טוענת כי מבחינה דיאלקטית, מצב בריאותן הירוד והבעייתי של הנשים בישראל מהווה גם נדבך לתיקוף של מעמדן הנחות ושל המבנה המגדרי הקיים.

1 סרד מתייחסת למעשה לאוכלוסייה היהודית בלבד.

לאחר שהיא מביאה נתונים סטטיסטיים ואפידמיולוגיים משווים לגבי מצב בריאותן של נשים בישראל ובארצות מערב אחרות, החיפוש אחר ההסברים נעשה על-דרך השלילה. היא משווה תחילה בין תוחלת החיים של נשים ישראליות לבין זו של גברים ישראליים, ובין התמונה האפידמיולוגית של מצב התחלואה בקרב נשים ישראליות לבין זו של גברים ישראליים. בשני צירי השוואה אלה, הנשים הישראליות מצויות במצב נחות הן בהשוואה לנשים במדינות המערב והן בהשוואה לגברים ישראליים.

סרד שוללת הן את ההקשר הגנטי והן את ההקשר המערכתית-השירותי כהסברים אפשריים לתופעה, ומעלה הסבר הקושר בין חולי ומגדר כשתי קטגוריות מכוננות ומסמנות גוף ומוכנות חברתית המזינות זו את זו. המאפיין את ישראל, לטענתה, הוא חלחולה של קטגוריה אחת אל תוך האחרת בתהליך הבניית הגוף. חלחול זה מייצר בדיעבד דפוסים תרבותיים בעלי עוצמה ואמינות מתקפים.

סרד מצביעה על התפיסה המגדרית של היהדות כעל אחד המקורות החשובים להבניית הנשיות הישראלית, הנתמכת ומחוזקת גם על-ידי הגישה הציונית החלוצית המתמקדת בכינונו של הגבר הישראלי. בהקשר תרבותי זה, נשים ישראליות-יהודיות מפנימות, כחוויה מרכזית ומשמעותית, את גופיותן כנחותה.

נוסף על כך, סרד טוענת כי קיימת אי-הלימה עד כדי תחרות בין מוסדות מגדרים שונים בישראל לגבי התביעות הנורמטיביות מנשים: הממסד הדתי תובע טוהר וצניעות; הממסד הפוליטי – ילודה ואימהות; כלכלת הצריכה ממסגרת אותן כאטרקטיביות וכצרכניות בלתי-נלאות; והממסד הרפואי – כמועדות למחלות וכזקוקות לניהול ולפיקוח מקצועי מתמיד.

בפרק הראשון סרד עוסקת בהצגה ובניתוח של השיחים הממסדיים המרכזיים על-אודות הגוף הנשי והאימהות. בפרק השני היא מתמקדת בחוויותיהן של נשים כאימהות, ובמקומם ובעוצמתם של מוסדות חברתיים שונים בעיצובן של חוויות אלה כחוויות המייצרות חרדה וספק לגבי תקינות גופן ותחושותיהן, ומעצימות את תלותן במקורות סמכות כרבנים, רופאים ואחרים. לשם חיזוקם של ממצאים וטיעונים אלה, סרד מוסיפה את חוויותיהן של נשים עם קשיי פוריות וכן של אלה המתמודדות עם "דילמת ההנקה".

בפרק השלישי סרד עוסקת בנשים בהקשר של הממסד הצבאי, וכן בשיח ובתחיקה לגבי שירותן של נשים בצה"ל. טענתה המרכזית היא שבתרבות הצבאית הישראלית הנשים מכוננות כמועדות להיאנס. ממקום זה היא ממשיכה ובוחרת גם את תופעת האונס בישראל ואת התרבות האלימה כלפי נשים בכלל.

בפרק הרביעי היא עוסקת בהתנהגויות הטקסיות הדתיות ובשיח הדתי לגבי הגוף הנשי "המפריש", כגון בנידה ובתביעה הבלתי-מתפשרת להיטהרות במקווה, כמסמלת את מהותו הלא-טהורה של הגוף הנשי, וכפועל-יוצא היא מצביעה על הפרקטיקות הדתיות המייצרות מערכת שמנהלת את הגוף "המפריש" הזה ומפקחת עליו, על כל המשמעויות הסמליות הדוחות הגלומות בגוף זה.

בפרק החמישי סרד בוחנת את מקומה של התקשורת בכלל, והישראלית בפרט, בכינון הגוף הנשי האולטימטיבי, כאשר פנינה רוזנבלום משמשת לה כדגם בכינון זה, המשלב מאפייני גוף, עבודה על הגוף והצלחה בעולם העסקים הגברי. הפרק מסתיים בדיון בתופעת האנורקסיה כתוצר הקיצוני של תהליכי כינון אלה.

בפרק המסכם סרד מצביעה על העוצמה הממלכת המצויה במבנה "שְׁלוֹב־הַכְּלִיִּים" המוסדי והתרבותי הזה, המצמצם מאוד את האפשרויות להתנגדות ולפרקטיקות התרבותיות שיוכלו לחולל שינוי מבני ותרבותי משמעותי של מבנה מגדרי זה. זהו ספר חשוב מבחינת תרומתו לגוף־הידע הגדל של עבודות העוסקות בחשיפתו של המבנה המגדרי הישראלי ושל הכוחות הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים המייצרים אותו, מתקפים אותו ומבטיחים את המשכיותו. בספרה עשתה סרד גם עבודה שיטתית של קיבוץ המחקרים והפרסומים שנעשו בישראל בעשרים וחמש השנים האחרונות בכל אותם הקשרים שהיא עוסקת בהם. קיבוץ פרסומים אלה מהווה כשלעצמו תיקוף משמעותי לטיעוניה, אך גם תורם תרומה חשובה לראייה כוללת ונדירה של העבודה המתמשכת והשיטתית הנעשית על־ידי חוקרות ישראליות רבות בתחומים אלה.

משום כך מפליא שסרד, כאשר היא דנה בבעייתיות של השינוי המגדרי המבני והתרבותי בישראל, אינה רואה בפעילות אקדמית זו אפיק ונדבך חשובים ביצירתה של מודעות ותובנות ביחס לפרויקט המפרק את המבנה המגדרי הקיים.

סרד הרחיבה והעמיקה בספרה את הבנתנו ביחס למבנה המגדרי הישראלי וביחס למקומו המרכזי של הגוף הנשי כזירה להתרחשויות המעצבות של נשים ישראליות, תוך מתן מקום לחוויות מעצבות נשיות ולקולן של נשים בהקשרים אלה. מאידך גיסא, חסר בספר טיעון משכנע, הן תיאורטי והן אמפירי, שיעשה את החיבור המצופה בין האפידמיולוגיה של תחלואת נשים בישראל לבין המלכודים המגדריים שבהם נשים נמצאות או מוצאות את עצמן, אלא אם כן סרד מניחה שמצבי מלכוד כשלעצמם מהווים קרקע פורייה לתחלואה רבה יותר.

דלילה אמיר

אוניברסיטת תל־אביב